

Introduksjon av kompenserende teknologi i arbeidsrettet rehabilitering

Verdier som former praksis

Introduction of Cognitive Support Technologies (CST) in Vocational Rehabilitation

Values that Construct Practices

Gunnar Michelsen

Ph.d.-student

VID vitenskapelig høyskole

gunnar.michelsen@gmail.com

Tor Slettebø

Professor

VID vitenskapelig høyskole

tor.slettebo@vid.no

Ingunn Brita Moser

Rektor Professor

VID vitenskapelig høyskole

ingunn.moser@vid.no

SAMMENDRAG

Introduksjon av kompenserende teknologi kan bidra til å bedre konkurranseevnen til arbeidssøkere med kognitive utfordringer. Slik teknologi blir i liten grad introdusert i arbeidsrettet rehabilitering. Denne artikkelen baserer seg på en studie av hvordan verdier former introduksjon av kompenserende teknologi i en sosialfaglig praksis, og drøfter hvordan henholdsvis velferdspolitiske føringer og verdier, verdier i tilpassede arbeidsrettede rehabiliteringsprogrammer og forvaltningsmessige verdier fremmer og hemmer introduksjon av kompenserende teknologi i arbeidsrettet rehabilitering. Studien bygger på

24 måneders etnografisk feltarbeid ved to attføringsbedrifter, intervjuer og dokumentanalyse. Studien frambringer ny kunnskap om hvordan det som har verdi for forvaltningen, oppnåelse av kvantitative resultatkrav, hemmer introduksjon av kompenserende teknologi som kan bidra til arbeidssøkerens økte mestring av kognitive utfordringer.

Nøkkelord:

arbeidsrettet rehabilitering, kompenserende teknologi, forvaltningsmessige verdier, praksisstudie

ABSTRACT

Introducing Cognitive Support Technologies (CST) can improve the competitiveness of job seekers with cognitive challenges. CST is introduced in vocational rehabilitation to a limited extent. This article is a study of how values shape the introduction of CST in vocational rehabilitation practices, and discusses how values in welfare policy, values in vocational rehabilitation programs and administrative values respectively promote and inhibit the introduction of CST. The empirical basis for this article is an ethnographic field study that followed two public-sector rehabilitation programs for 24 months, including interviews and document analysis. The study provides new knowledge about values in public management and reveals how efforts to achieve quantitative performance requirements inhibit the introduction of CST.

Keywords:

Cognitive Support Technologies, vocational rehabilitation, values, practice studies

INNLEDNING

Arbeidsdeltakelsen for mennesker med kognitive funksjonsnedsettelse ligger på mellom fire og 15 prosent (McDonough & Revell, 2010; Steindal, 2010; Taylor & Seltzer, 2011). Nedsatt kognitiv funksjonsevne kan innebære utfordringer med å mestre grunnleggende ferdigheter i arbeidslivet som å passe tiden, holde orden på arbeidsoppgaver, tolke og forstå det sosiale samspillet og finne seg til rette i det sosiale miljøet på en arbeidsplass. Introduksjon av og opplæring i bruk av kompenserende teknologi kan hjelpe mennesker med kognitive funksjonsnedsettelse med å mestre arbeidslivets krav og gi dem bedre utsikter til sysselsetting i arbeidsmarkedet (De Jonge, Scherer & Rodger, 2007; Gentry, Kriner, Sima, McDonough & Wehman, 2015; Hallberg, 2009).

«Kompenserende teknologier» blir her benyttet som samlebegrep for alle typer IT-teknologi som kan brukes for å bevare eller forbedre konkurranseevnen til personer med nedsatt funksjonsevne i arbeidsmarkedet (De Jonge mfl., 2007). Begrepet forutsetter at brukeren opplever teknologien som kompenserende i arbeidet med å mestre en aktivitet eller en livssituasjon, eller at den bidrar til å motivere brukeren til å forsøke å mestre

bestemte aktiviteter eller livssituasjoner. Internasjonalt betegnes denne teknologien som Cognitive Support Technologies (CST) (Scherer, Hart, Kirsh & Schulthesis, 2005).

Kompenserende teknologi er et underutnyttet virkemiddel i arbeidsrettet rehabilitering for mennesker med kognitive utfordringer (Chen, Sung & Pi, 2015). Også forbrukerteknologier, dvs. teknologier som folk flest bruker, og som for eksempel apper og andre funksjoner i smarttelefoner, kan ved omsorgsfull introduksjon og tilrettelegging over tid være et virkemiddel for inklusjon i utdanning og arbeidsliv for denne gruppen arbeidssøkere (Moser & Michelsen, 2015).

Underutnyttelsen kan forklares med manglende kjennskap til de mulighetene teknologien gir, og det er få studier som viser nytten av å introdusere teknologi i slike virksomheter (ibid.; Hansen, 2009). I denne artikkelen utforskes en annen dimensjon som gir utfyllende forklaring og forståelse. Artikkelen belyser hvordan sosialfaglig arbeid med introduksjon av kompenserende teknologi i arbeidsrettet rehabilitering blir formet av overordnede verdimesige føringer hos de ulike aktørene, og hvilke konsekvenser dette kan ha.

Hensikten er å undersøke hvordan verdier er med på å forme introduksjon av teknologier¹ i sosialfaglig arbeidsrehabilitering, og bidra til økt kunnskap om og forståelse av faktorer som fremmer og hemmer introduksjon og bruk av kompenserende teknologi. Studiens mål er å bidra til ny kunnskap om hva som former tilretteleggings- og inkluderingsprosesser i arbeidsrehabilitering basert på bruk av ny teknologi.

Forskningsspørsmålet er: *Hvilke verdier gjøres gjeldende hos ulike aktører som inngår i utforming av den arbeidsrettede rehabiliteringspraksisen? Hvordan påvirker disse rehabiliteringsarbeidet?*

Forskningsspørsmålet belyses med bruk av begrepene *aktør*, *verdi* og *praksiser*. Begrepene forklares nærmere senere i artikkelen. Arbeidet med å introdusere teknologi for brukeren og gjøre teknologien til en kompenserende faktor som kan styrke mulighetene for inklusjon i arbeidslivet, beskrives som en forhandlingsprosess som involverer aktører, aktørenes viljer, kompetanser, verdier, insentiver, teknologier og andre forutsetninger (Nicolini, Mengis & Swan, 2012). Aktører kan være mennesker, organisasjoner, institusjoner eller andre materielle strukturer som deltar i prosessen og former praksis (Latour, 2005). Verdier forstås her som det som er betydningsfullt og tilskrives verdi, og/eller det som aktørene søker å realisere eller oppnå. Dette omfatter mer enn individuelle verdier og inkluderer for eksempel politiske verdier og hva som har verdi for en gruppe, profesjon eller organisasjon.

Praksiser forstås som de sammensatte handlingsmønstrene og kontinuerlige prosessene som kan observeres og beskrives ved casebedriftene (Kemmis, 2009, 2011). Metaforisk kan de observerte profesjonelle praksisene ved casebedriftene forstås som toppen av et isfjell. Det som ligger under overflaten, og som er vanskeligere å observere, er praktisk kunnskap og materielle og institusjonelle forutsetninger, samt diskursive praksiser som rettferdiggjør de observerbare praksisene som moralsk og estetisk akseptable (Gherardi, 2009). Disse underliggende mulighetsbetingelsene er ikke nødvendigvis gjennomtenkte, reflekterte, eksplisitte eller artikulerte (Higgs, Barnett, Billett, Hutchings & Trede,

1. Vi benytter «teknologier» og «teknologi» om sammensatte typer IT-teknologi.

2012; Schatzki, 2012). De observerbare profesjonelle praksisene formes av til dels implisitte og uartikulerte forhandlinger mellom ulike aktørers verdier. Helheten i det underliggende former den profesjonelle skjønnsutøvelsen i praksisene (Grimen & Molander, 2008).

Det empiriske materialet er basert på et feltarbeid ved to utføringsbedrifter innenfor IT-bransjen som har profilert seg på utvikling av kompenserende teknologi, og tilrettelegging ved hjelp av teknologi. Gjennom tilrettelegging og arbeid med å lære deltakerne mestringsstrategier, blant annet ved hjelp av teknologi, er målet å gi deltakere med funksjonsnedsettelser bedre muligheter i et stadig mer konkurranseutsatt arbeidsmarked. Bedriftene har spesiell kompetanse på arbeidssøkere med ulike former for kognitive utfordringer, som for eksempel AD/HD, Aspergers syndrom og ervervet hjerneskade.

De langsiktige målene ved bedriftene er å forbedre deltakernes muligheter til økonomisk uavhengighet og inklusjon i arbeidslivet. Artikkelen er strukturert som følger: Først presenteres kort bakgrunnen og kunnskapsstatusen på området, samt det metodiske, empiriske og analytiske grunnlaget for artikkelen. Deretter analyseres empiri knyttet til tre sentrale aktører, scenarier for arbeidsrehabilitering og verdisett, og til slutt drøftes forhandlingene mellom ulike verdier og deres forming av praksis.

BAKGRUNN OG KUNNSKAPSSTATUS

Deltakerne i arbeidsrettet rehabilitering skal ut i et arbeidsliv der det stilles stadig høyere krav til presisjon, nøyaktighet og deltakelse (Arbeidsdepartementet, 2010). I tillegg til at arbeidslivet er både krevende og konkurranseutsatt, er også tilknytningen mellom arbeidsgiver og arbeidstaker blitt løsere. I dette nye arbeidsmarkedet må arbeidstakere mestre fleksibilitet, kunne promotere og rekruttere seg selv til nye jobber, og ha kunnskap om hvordan de skal tilrettelegge arbeidssituasjonen (Standing, 2014). Dette er ferdigheter som kan være utfordrende og utmattende for personer med kognitive vansker (Adamou, Arif, Asherson, Aw, Bolea, Coghill, Goujonsson, Halmoy, Hodgkins, Muller, Pitts, Trakoli, Williams & Young, 2013; Steindal, Fossum, Olausen & Bergersen, 2011).

Forskning på introduksjon av kompenserende teknologi i arbeidslivet for mennesker med kognitive utfordringer viser at manglende kompetanse om funksjonshemninger, problemer med tilgang på spisskompetanse om teknologi og manglende bevissthet om utnyttelse av universelt utformede løsninger er noen av årsakene til at det potensial som ligger i bruk av teknologi, ikke utnyttes (De Jonge mfl., 2007; Hansen, 2009). Barrierer for utnyttelse av teknologi kan være mangel på opplæring i bruk, og at teknologi generelt sett benyttes lite på arbeidsplassen (Bureau of Labor Statistics 2011). Introduksjon av forbrukerteknologi, kombinert med kunnskap om de mulighetene teknologien gir, og opplæring og tilpasning med veiledere som er positive og forståelsesfulle, er blitt pekt på som faktorer som fremmer utnyttelse av teknologi i arbeidslivet (Gentry, Kriner, Sima, McDonough & Wehman, 2015; Haugli, Maeland & Magnussen, 2011).

Smarttelefoner har fått en særlig posisjon som kompenserende teknologi for mennesker med kognitive utfordringer, blant annet fordi de oppleves som brukervennlige (De Jonge mfl., 2007). Andre kvaliteter ved smarttelefoner er at de gir en rekke muligheter i form av

individualisering, underholdning, planlegging og kommunikasjon. I forskningslitteraturen assosieres smarttelefoner og apper med verdier som «muligheter», «frihet» og «effektivitet» (Harmon, 2013). Teknologier kan ikke løse alle utfordringer, men arbeidssøkere kan ha nytte av å benytte teknologi og dermed kunne frigjøre ressurser til å mestre de utfordringene som teknologien alene ikke kan avhjelpe (Steindal mfl., 2011).

Kunnskapsstatusen på området betegnes som usikker, og det etterlyses mer forskning på implementeringspraksis knyttet til bruk av kompensierende teknologi (Smith, Atmazidis, Capogreco, Lloyd-Randolfi & Seman, 2017). Artikkelen er et bidrag til utvikling av kunnskap på dette feltet, med vekt på hvordan ulike verdsett påvirker implementeringen.

METODE, EMPIRISK MATERIALE OG ANALYTISK RAMMEVERK

Forskningsdesignet bygger på en utforskende, etnometodologisk tilnærming. Dette innebærer at man undersøker sosial orden og sosiale fakta som resultat av pågående arbeid og prosesser, at man fokuserer på deltakernes metoder og forklaringer i praksis, og nærmer seg den sosiale virkeligheten eller feltet med et innenfra-blikk (Lynch, 2001; Mol, 2002). På samme måte som etnografiske tilnærminger er etnometodologisk forskning opptatt av «produksjonen» av daglig, levd liv og orden, og sporer denne på en holistisk og kontekstualiserende måte (Hess 2001; Pollner & Emerson, 2005). Sammenlignet med tradisjonelle casestudier gir dette rom for å beskrive praksiser mer helhetlig og ikke bare avgrenset til et utvalg av variabler (Yin, 2014).

Studien er basert på ulike datakilder og metoder: en dokumentanalyse, et etterfølgende 24 måneders etnografisk feltarbeid ved to attføringsbedrifter og individuelle intervjuer og gruppeintervjuer med ansatte og ledere.² Attføringsbedriftene tilbyr arbeidsmarkedstilaket «Arbeidspraksis i skjermet virksomhet» (APS).³ Bedriftene ble valgt ut som strategiske case fordi de legger vekt på bruk av kompensierende teknologier for å gi deltakere med kognitive utfordringer bedre muligheter i arbeidslivet, de utvikler selv teknologi, og de driver sosial innovasjon i form av individuelt tilpassede arbeidsrehabiliteringsopplegg. Begge bedriftene har ansatte med både sosialfaglig og IT-kompetanse, og som også har kunnskaper om tilrettelegging med teknologi.⁴

Deltakerne oppfylte inntaksvilkårene, som omfattet nedsatt arbeidsevne, særlig usikre yrkesmessige forutsetninger og behov for bred og tett oppfølging. Ved begge bedriftene har hovedvekten av deltakerne nedsatt arbeidsevne på grunn av kognitive vansker som følge av Aspergers syndrom, AD/HD eller psykisk lidelse.⁵

Formålet med dokumentanalysene var å gjennomgå og analysere sentrale velferdspolitiske dokumenter med tanke på teknologiens roller i scenarier for framtidens velferdspolitik og attføringsarbeid. Seks velferdspolitiske dokumenter ble valgt ut. Utvalgsriteriet

2. Det omfattende feltarbeidet har vært mulig takket være casebedriftenes velvillige innstilling. Arbeidsgivers tilrettelegging av førsteforfatters arbeidssituasjon har vært en forutsetning for gjennomføring av feltarbeidet.
3. Arbeidspraksis i skjermet virksomhet (APS) tilbys personer som har fått sin arbeidsevne nedsatt, og som anses å ha særlig usikre yrkesmessige forutsetninger og behov for bred og tett oppfølging (Nav, 2016).
4. Casebedriftene er bare overflattisk beskrevet på grunn av anonymitetshensyn.
5. Denne studien har ikke innhentet opplysninger om deltakernes diagnoser.

var dokumenter som ble nevnt, henvist til eller på annen måte ble gjort gjeldende i feltarbeidet, jf. den etnometodologiske forskningstilnærmingen (se tabell 1):

Tabell 1 Velferdspolitiske dokumenter, kronologisk opplistet.

1	2010	NOU 2010:5. Aktiv deltakelse, levekår og inkludering.	Arbeidsdepartementet
2	2011	Jobbstrategi for personer med nedsatt funksjonsevne. Vedlegg til Prop. 1 S (2011–2012).	Arbeidsdepartementet
3	2011	NOU 2011:11 Innovasjon i offentlig omsorg.	Helse- og omsorgsdepartementet
4	2012	NOU 2012: 6. Arbeidsrettede tiltak.	Arbeidsdepartementet
5	2012	Velferdsteknologi. Fagrapport om implementering av velferdsteknologi i de kommune helse- og omsorgstjenestene 2013–2030.	Helsedirektoratet
6	2013	Meld. St. 29 (2012–2013) Morgendagens omsorg.	Helse- og omsorgsdepartementet

Det ble gjort søk etter termer med variasjoner av følgende søkeord: hjelpemidler, teknologi, tilrettelegging, inkludering, mestringsstrategi, selvhjulpen. Analysene sporet føringer som handler om tilrettelegging med og introduksjon av teknologi/hjelpemidler, inkludering der teknologi/hjelpemidler kan tenkes å være et moment, selvhjulpenhet ved bruk av hjelpemidler/teknologi, og utvikling av mestringsstrategier for å kunne stå i arbeid med hjelp av teknologi/hjelpemidler. I tillegg inngikk også analyse av interne dokumenter i casebedriftene i feltarbeidet.

Feltarbeidet omfattet interaktiv observasjon (Tjora, 2012) med spontane og planlagte intervjuer, aktiv deltakelse i interne og eksterne aktiviteter ved bedriftene og analyse av interne dokumenter. Seks måneder før første observasjonsfase ble det inngått avtaler om feltarbeidet med bedriftene og innhentet samtykke fra ansatte og deltakere. Videre ble det gjennomført analyser av interne dokumenter som beskriver praksis, nettsider, diverse informasjonsmateriale og avtaler mellom bedriftene og deres oppdragsgivere, samt overordnede velferdspolitiske styringsdokumenter og retningslinjer for kjøp av tiltaksplasser.

Denne første fasen varte i tre måneder. Den besto av 400 observasjonstimer fordelt på de to bedriftene. Formålet med den første observasjonsfasen var å beskrive hvordan teknologier ble introdusert for nye deltakere, identifisere hvilke scenarioer de inngikk i, og hvilke verdier som ble gjort gjeldende. I den etterfølgende perioden, som varte i 21 måneder, ble det gjennomført 500 observasjonstimer. Den andre fasen av feltarbeidet besto av observasjon av aktiviteter som den første observasjonsfasen hadde identifisert som spesielt relevante å følge opp videre. I tillegg ble det gjennomført et to timers gruppeintervju med ansatte ved hver bedrift, individuelle intervjuer med ledere ved begge bedriftene og tre individuelle intervjuer med ansatte. Det ble ikke innhentet noen personopplysninger. Studien er godkjent av NSD.

Studien benytter analytiske begreper og ressurser fra teknologisosiologi, det tverrfaglige feltet for studier av vitenskap, teknologi og samfunn (Science, Technology and Society

(STS), og praksisorienterte samfunnsvitenskapelige tilnærminger (Gherardi, 2009; Nicolini, 2013; Schatzki 2012; Schatzki, Knorr-Cetina & Savigny, 2001). Denne forskningslitteraturen og dens analytiske verktøy er relevant fordi de undersøker forbindelsene og forhandlingene mellom aktører, mål, verdier, interesser, behov og muligheter i teknologiske løsninger og samfunnsmessige utfordringer. Sagt på en enkel måte fokuserer den på hvordan teknologi og samfunn er vevet sammen. Slik sett plasserer studien seg innenfor en sosialkonstruktivistisk forskningstradisjon.

De analytiske begrepene *verdier* og *praksiser* forstås som dualistiske og gjensidig påvirkende: aktørens verdier bidrar til å forme praksiser, og aktørens praksiser former verdier (Schatzki, Knorr-Cetina & Savigny, 2001). De verdiene som beskrives er operasjonalisert av aktørene og observert i praksisene. Dette er en praksistilnærming til begrepet *verdier*, og beskriver de verdiene vi finner i aktørens beskrivelser av egen praksis (Pattison, 2007, s. 11), det vil si *verdier* som er utledet av observerbare praksiser, i motsetning til overordnede *verdier* som mennesker teoretisk gir uttrykk for i ideer og overbevisninger (MacIntyre, 2013, s. 201). Å studere forhandlingene mellom verdier i praksis gir rom for å inkludere verdier som både ligger implisitt og «innbakt» i teknologier og i holdninger og tradisjoner for profesjonsutøvelse.

Begrepet *forhandlinger* benyttes her om de prosessene som både kan være systematiske verbale overlegninger og diskusjoner mellom klare, artikulerte posisjoner, og ikke-verbale, implisitte og/eller ureflekterte valg og handlinger gjort av ulike aktører som former de observerbare praksisene (Callon, 1986).

For å utdype beskrivelsene av hvordan verdier bidrar til å forme praksisene med introduksjon av teknologi trekker vi her på det analytiske begrepet *scenario*. Innføring av enhver ny teknologi kan forstås som en lansering av hypoteser om eller framtidsscenarioer for det universet den skal inngå i, og disse scenarioene kan man analysere seg fram til (Callon, 1987). Scenarier identifiserer aktører og predikerer deres spesifikke behov, interesser, identiteter, roller og kvalifikasjoner. De presenterer antagelser om hvordan økonomien, politikken, samfunnet, verdier og moral vil utvikle seg sammen med de nye teknologiene. I et slikt perspektiv handler innovasjon om å få gjennomslag for sine hypoteser og argumenter og forhandle fram sitt scenario. Begrepet benyttes for å analysere og beskrive aktørens mål, verdier og framtidsscenarioer, hvilke roller teknologien tilskrives i scenarioene, og hvorvidt og hvordan den mobiliseres for å realisere verdier – her knyttet til inkludering i arbeidslivet.

Analysene er basert på en abduktiv tilnærming (Alvesson & Sköldberg, 1994, s. 47), forstått som en hermeneutisk prosess mellom «empiriladet teori» og «teoriladet empiri», forforståelse og ny forståelse. Vi har funnet denne forskningsprosessen nyttig i utvikling av analytiske kategorier og meningsfulle sammenhenger. Analyseprosessen ble tilført ny empiri ved hjelp av systematisk og induktiv innsamling og kategorisering gjennom hele feltarbeidet (Charmaz, 2008; Glaser & Strauss, 1967). Disse utfyllende analytiske prosessene ble utført ved å kode, kategorisere og finne fellestrekk i datamaterialet. Sammen med casebedriftene ble det gjennomført en systematisk iterativ prosess som fulgte og diskuterte de temaene som overrasket både forskeren og casebedriftene (Hardy & Bryman, 2009; Miles & Huberman, 1994, s. 270). Casebedriftene ble forelagt observasjonsnotater, utskrifter av intervjuer og analyser. Et tilbakevendende spørsmål i denne iterative prosessen var i

hvilken grad beskrivelsene av bedriftenes egen virksomhet var meningsfulle for dem. Dette kan også beskrives som en responsvalidering (Fangen, 2010, s. 241). Prosessen sikret også at de forskningsetiske utfordringene i dette prosjektet ble ivaretatt, og bidro også til å gjøre forskningsprosessen mest mulig transparent (Slettebø, 2008).

EMPIRI OG ANALYSE

I det følgende presenteres og analyseres empiri fra dokumenter og feltarbeid ved hjelp av begrepene scenario, verdier, praksis og forhandlinger. Hensikten med å syntetisere empirien gjennom disse begrepene er å klargjøre hvilke aktører, scenarioer, posisjoner og verdier som knyttes sammen, og hvilke mønstre som trer fram. I diskusjonsdelen «Forhandlinger mellom ulike scenarioer og deres verdier endrer praksis» beskrives hvordan disse scenarioene og verdiene virker sammen, forhandles og blir formende for praksis i arbeidsrettet rehabilitering.

Et velferdspolitisk scenario: teknologi for inklusjon og medborgerskap

De velferdspolitiske dokumentene understreker at norsk velferdspolitikk er basert på målsetningen om at flest mulige skal være i arbeid. Visjonen i det velferdspolitiske scenarioet som trer fram på bakgrunn av dokumentanalysene, er at alle funksjonshemmede skal inkluderes og at alle som kan og vil skal få muligheten til å komme ut i arbeid. I dette scenarioet inngår teknologi som et verktøy for å oppnå den velferdspolitiske verdien av inkludering i arbeidslivet (Arbeids- og inkluderingsdepartementet, 2006, s. 73). Teknologiene er ikke beskrevet i detalj, men hensikten med teknologien og de verdiene som søkes realisert, er framhevet (Arbeidsdepartementet, 2012).

I dokumentene løftes altså bruk av teknologi fram som et velferdspolitisk virkemiddel og som et av flere mulige kompensatoriske virkemidler. Kompensatoriske virkemidler defineres som supplementer til generelle virkemidler i arbeidsrettet rehabilitering. «Tanken er at når ulike tilleggstenester eller kompensatoriske løsninger blir kombinert med generelle virkemidler som bruk av arbeidsmarkedstiltak, vil det øke sannsynligheten for at flere unge med nedsatt funksjonsevne kommer inn i arbeidslivet» (Arbeidsdepartementet, 2011, s. 10). Flere av dokumentene fastsetter som et velferdspolitisk mål at bruk og tilrettelegging med teknologi skal øke inklusjon i arbeidslivet, jf. Arbeidslinjen (ibid.). Det potensial som ligger i bruk av stadig mer tilgjengelig teknologi, pekes ut som en ressurs i inkluderingsarbeidet.

I det velferdspolitiske scenarioet kan det også identifiseres en utvikling og dreining fra et ønske om inklusjon til et krav og en forventning om medborgerskap. Medborgerskap legger vekten på en status og posisjon som borger med like rettigheter og plikter, og knytter an til både menneskerettigheter og rettighetsdiskurser mer generelt. Det betoner både statens plikter overfor alle sine borgere, borgernes plikt til å delta og være med å ta ansvar, og en forventning om å bli behandlet som likeverdige (Lid, 2017). Medborgerskap vil i denne sammenhengen bety det å gi og få mulighet til å bidra til fellesskapet ved å være en del av arbeidslivet. Også her knyttes det store forventninger til teknologi som et virkemiddel for at personer med nedsatt funksjonsevne skal kunne styrke sine muligheter til sysselsetting og være attraktive på arbeidsmarkedet (Manneråk, 2001).

Attføringsfaglige scenarier: teknologi som støtte til å utvikle sitt yrkesmessige potensial og bli selvhjulpen

Visjonen i og målet med arbeidsrehabilitering er at deltakerne skal bli i stand til å forsørge seg selv gjennom inntektsgivende arbeid. Utover dette ligger sentrale verdier i attføringsfaglig arbeid både i å søke å forbedre deltakernes evne til å klare seg selv økonomisk og legge til rette for at deltakerne kan utvikle og oppfylle sitt yrkesmessige potensial. På denne måten bygger arbeidsrehabilitering – og arbeidsrettede rehabiliteringsopplegg – på verdier og føringer i velferdspolitiske dokumenter, og bygger opp under de mål, visjoner og scenarier som velferdspolitikken lanserer.

Likevel opptrer ikke nødvendigvis teknologien i en tilsvarende posisjon og rolle som kompensatorisk virkemiddel og verktøy for inklusjon på området arbeidsrehabilitering og attføring.

En gjennomgang og analyse av disse arbeidsmarkedstiltakenes informasjonsmaterieell og planarbeid viser hvordan de på ulike måter operasjonaliserer og konkretiserer scenarier for hvordan kompenserende teknologi skal utnyttes for å bidra til inklusjon i arbeidslivet.

De følgende to sitatene viser eksempler på hvordan arbeidsmarkedsbedriftene informerer om sine attføringsopplegg på nettsider og i presentasjoner til oppdragsgivere og aktuelle deltakere:

Smarttelefon som hjelpemiddel.

Her på «Casebedrift1» arbeider vi med å gjøre smarttelefoner og andre hjelpemidler til et verktøy for deltakerne. Vi både utvikler og tilrettelegger teknologi for at deltakere kan fortsette å stå i arbeid, og komme ut i jobb. (Fra informasjonsvideo til Casebedrift1)

I dette kurset skal vi jobbe med temaet «Forutsigbarhet og struktur». Ukentlig jobber vi med strategier for organisering og planlegging. Deltakerne skal lære hvordan de kan bruke smarttelefoner og hjelpemidler for å lage planer, beregne tid og få oversikt over alle gjøremål. (Fra kursplan til Casebedrift2)

I disse eksemplene bidrar arbeidsmarkedsbedriftene til attføringsfaglige scenarier der teknologier mobiliseres i deltakernes arbeidshverdag. Denne forståelsen ble også bekreftet i intervjuer og samtaler med ledere og ansatte. I deres scenarier benyttes særlig forbrukerteknologi som smarttelefoner og apper. I sine arbeidsrehabiliteringsopplegg løfter casebedriftene fram de kvalitetene ved teknologiene som assosieres med verdier som selvpresentasjon, selvhjulpenhet og kontroll. For å fremme bruk av teknologiene har man tatt utgangspunkt i de appene eller mobiltelefonfunksjonene som deltakerne har kjennskap til fra tidligere (Michelsen, Slettebø & Moser, 2017). I scenarioene promoteres også mobiltelefonenes uendelige muligheter for tilpasning til deltakernes individuelle behov og preferanser. På denne bakgrunnen kan man utforme individuelle og skreddersydde mestingsstrategier.

Casebedriftenes scenarier for introduksjon av teknologi i arbeidspraksis i arbeidsmarkedstiltak inkluderer også en rekrutteringsstrategi og en satsing på teknologiutvikling. Begge bedriftene har rekruttert medarbeidere med dobbeltkompetanse innenfor både

teknologi og pedagogikk eller sosialfag for slik å kunne tilby individuell tilrettelegging med teknologi. Begge bedriftene har brukt tid og ressurser på å utvikle teknologiske løsninger for sine deltakere. I begge bedriftene har ansatte og deltakere sammen gjennomført utviklingsprosjekter der de har utviklet kompenserende IT-løsninger (apper) for arbeidstakere med kognitive utfordringer. For casebedriftene er både rekrutteringsstrategien og utviklingsprosjektene nødvendige deler i en satsing med sikte på å realisere et scenario med kompenserende teknologi som verktøy for inklusjon i arbeidslivet. Casebedriftene må ha kompetanse til både å tilrettelegge for de enkelte brukerne og brukergruppene ved hjelp av teknologi, til å utvikle tilrettelagte arbeidsrettede rehabiliteringstilbud, og til å utvikle støttende og kompenserende teknologiske løsninger.

Casebedriftenes scenarioer for hvordan introduksjonen av kompenserende teknologi skal støtte deltakerne ble videre tydeliggjort og konkretisert i bedriftenes presentasjoner, timeplaner og kursoversikter.

Samlet ga dette potensielle deltakere og oppdragsgivere klare forventninger om at teknologier som understøtter verdier som selvpresentasjon, selvhjulpenhet og kontroll, ville bli introdusert som en del av det arbeidsrettede rehabiliteringsopplegget i de utvalgte arbeidsmarkedstiltakene. Feltarbeidet som fulgte de innledende dokumentanalysene, dokumenterte videre at teknologier ble introdusert i tråd med de scenarioene som ble lansert i markedsføring og kursplaner. Ved begge casebedriftene ble det gitt demonstrasjoner og opplæring, og smarttelefoner, apper, bedriftsinterne kalendre og kommunikasjonsløsninger ble individuelt tilrettelagt.

Forvaltningsscenarioet: styring av offentlige tjenester gjennom mål- og resultatkrav

Verken i de velferdspolitiske eller attføringsfaglige scenarioene var den bakenforliggende styringen og forvaltningen av de offentlige tjenestene og ressursene viet noen plass og oppmerksomhet. Slik sett kan man si at det var én aktør og ett sett verdier med innflytelse på utformingen av den arbeidsrettede rehabiliteringspraksisen som var uteglemt eller usynliggjort: forvaltningen, her i rollen som bestiller og oppdragsgiver.

Utover i feltarbeidet ble det tydeligere at bestilleren av arbeidsmarkedsbedriftenes tiltak var en aktør som i økende grad påvirket praksis ved casebedriftene. Nav Tiltak samhandler med arbeidsmarkedsbedriftene gjennom anbudskonkurranser, avtaler, rapporteringsrutiner og resultatkrav. Resultatkravene, slik de er formulert i avtalen mellom Nav Tiltak og Bedrift1, var at ordningen «Arbeidspraksis i skjermet virksomhet» (APS) måtte formidle 50 prosent av deltakerne til andre aktive tiltak og 25 prosent av deltakerne til arbeid. «Arbeid» kan i denne sammenhengen være midlertidige ansettelser, vikariater, engasjementsarbeid eller arbeid kombinert med ulike offentlige tilskudd. «Andre aktive tiltak» kan være utdanning, tiltak i andre attføringsbedrifter eller medisinsk behandling.

En sammenstilling av observasjoner, intervjuer og samtaler under feltarbeidet viste at både de ansatte og ledelsen ved begge casebedriftene forholdt seg aktivt til resultatkravene fra oppdragsgiveren. For eksempel ble *formidlingsprosenten*, det vil si hvor mange deltakere attføringsbedriften hadde hjulpet ut i arbeid eller praksisplass, jevnlig diskutert på driftsmøter. Oppnåelse av resultatmål ble viet stor oppmerksomhet, og det ble holdt egne møter

hvor det ble drøftet hva som kunne gjøres for at hver enkelt deltaker skulle formidles til arbeid.

Å oppnå målkravene fra Nav Tiltak var av stor betydning for casebedriftene. Måloppnåelse ga inntektssikring og muligheter for framtidige kontrakter. I målkravene fra Nav Tiltak er det innbakt en del forvaltningsmessige verdier i tråd med prinsipper fra New Public Management. Disse verdiene er blant annet konkurranseutsetting, mål-/resultatstyring og ideen om at økonomiske insentiver øker produktiviteten (Busch, Johnsen & Vanebo, 2009).

Denne styringen og forvaltningen inngår altså i framtidsscenarioer om inkludering og medborgerskap gjennom deltakelse i arbeidslivet i den forstand at den setter premisser, danner mulighetsbetingelsene for, og dermed også bidrar til, å forme offentlige tjenester, tilbud og tiltak.

Forvaltningsscenarioet dreier seg imidlertid ikke om kompenserende teknologi. Det dreier seg heller om en mer overordnet styringsteknologi, nemlig mål- og resultatstyring som beskrevet ovenfor. I sin rolle som bestiller og oppdragsgiver inngår forvaltningen like fullt i scenarioene som trekkes opp i tilknytning til kompenserende teknologier og inklusjon i arbeidslivet.

Forhandlinger mellom ulike scenarioer og deres verdier – endring av praksis

Arbeidsmarkedsbedriftene utvikler arbeidsrettede rehabiliteringsopplegg som bygger på de scenarioene, verdiene og føringene som finnes i de velferdspolitiske dokumentene. I utgangspunktet støtter og styrker disse hverandre. De attføringsfaglige scenarioene bygger på og underbygger det velferdspolitiske scenarioet. Likevel oppstår det motsetninger som hemmer og hindrer realiseringen av det velferdspolitiske scenarioet. Hvordan tolker og forstår vi det?

Som vist gjorde en ny aktør seg gjeldende og ytterligere et scenario trådte fram. Ved å følge arbeidsmarkedstiltakene over tid var det mulig å observere gradvise endringer i rehabiliteringspraksisene. Arbeidet med å introdusere, bruke og tilrettelegge teknologier endret seg, uten at det ble observert eksplisitte, organiserte forhandlinger der ledelsen og de ansatte diskuterte ressursituasjonen eller prioriteringer mellom ulike oppgaver.

Et eksempel på et slikt ikke-verbalisert valg var avviklingen av et gruppetilbud om selvorganisering ved bruk av digitale kalendre ved Bedrift1. Introduksjon og etablering av mestringsstrategier med kompenserende teknologi er tidkrevende prosesser. Introduksjonsprosessen begynte med at veilederne presenterte en enkelt app, som for eksempel en elektronisk kalender. Deretter ble prosessen mer krevende og uoversiktlig. For at deltakeren skulle kunne benytte seg fullt ut av en enkeltstående app, måtte flere aktører rundt deltakeren også benytte seg av denne appen. Dette arbeidet innebar både opplæring av mennesker og tilpasninger av ulike IT-systemer. For eksempel måtte bedriftsinterne systemer settes opp slik at de kommuniserte med de appene deltakerne benyttet. Etter den første delen av feltarbeidet ble det ikke observert at casebedriftene jobbet videre med å endre den måten dette komplekse nettverket interagerer med deltakerne på.

Andre observerte endringer var at de strukturerte og timeplanbelagte aktivitetene som dreide seg om teknologi, som for eksempel presentasjon av teknologier, opplæring i teknologiens grensesnitt i plenum og smågruppetilbud for individuell fordypning og tilrettelegging, etter hvert ble mer sporadiske. Noen teknologier, særlig de som casebedriftene selv hadde utviklet, sammen med IM-teknologi som har en lav brukerterskel (Instant Messaging: direkte melding, lynmelding), ble i den første perioden presentert systematisk. Nødvendig oppfølging og individuell tilpasning av teknologien ble etter hvert mer tilfeldig og opphørte til slutt helt ved casebedriftene. Denne endringen av praksis ble et tema for individuelle og gruppebaserte intervjuer med veiledere og ledelse. På spørsmålet om de kunne beskrive omfanget av bedriftens arbeid med introduksjon av kompenserende teknologi, svarte gruppen engasjert:

Leder: Noe av det vi gjør innen opplæring og oppfølging i bruk av teknologi må vi skjære vekk.

Dette er jo nesten et slikt «ekstra tilbud» vi kommer med ...

Flere veiledere: Det er jo det!

Leder fortsetter: ... og skal vi bruke så mye energi, legge så mye penger og tid i dette arbeidet, må vi spørre oss selv om hvilken totalverdi vi får ut av det ...

Veileder: ... og tilbake igjen til poenget, vi blir ikke målt på det! Vi får ingen ting tilbake for denne innsatsen, annet enn vår egen gode samvittighet.

(Gruppeintervju Casebedrift1)

Sitatet illustrerer hvordan forvaltningsmessige verdier, slik som styring gjennom pålagte resultatkrav, hemmer de attføringsfaglige praksisene for introduksjon av teknologi. Ledelsen og veilederne forklarer her og i andre intervju at endringen av praksis henger sammen med styringen gjennom rapportering, og at de ikke måtte rapportere på et konkret kvalitetsmål for utvikling av deltakernes mestringsstrategier med kompenserende teknologier.

I Bedrift2 henviste de intervjuede hyppig til måltallene for formidling til arbeid. I et intervju framhevet en leder at de hadde en formidlingsprosent til arbeid på over 50 prosent, og at dette var høyt sammenlignet med nasjonale tall for yrkesdeltakelse for mennesker med kognitive vansker. Lederen fortalte at den høye formidlingsprosenten var et viktig argument for at oppdragsgiveren skulle fortsette å kjøpe tiltaksplasser fra Bedrift2.

Når casebedriftene måtte rapportere på hvor mange de hadde formidlet ut i arbeid, ble de mindre opptatt av at deltakerne skulle øke sin evne til å være selvhjulpne ved bruk av teknologi. Praksisene ble spisset mot hva som skulle gi måloppnåelse ut fra oppdragsgiverens bestilling. Resultatkravene ble aktualisert i alle deler av bedriftenes virksomhet, og de ble gjort sterkere gjeldende i alle diskusjoner og avgjørelser, også når temaet var introduksjon av teknologier.

Casebedriftene hadde utviklet et arbeidsmarkedstilbud på bakgrunn av sin forståelse av det velferdspolitiske scenarioet med bruk av kompenserende teknologi. Utnyttelse av den muligheten som ligger i bruk av teknologi, inngikk som en del av disse tilbudene. I den perioden av attføringstilbudet der resultatmålene ikke ble aktualisert, det vil si i

rekrutterings- og introduksjonsfasen, satte bedriftene av tid og kompetente medarbeidere til å jobbe med innføring av teknologi. Da bedriftene måtte begynne å rapportere på hvor mange de hadde formidlet til aktive tiltak og arbeid, ble de nødt til å omdisponere ressursene slik at de innfridde målkravene. Hovedinntrykket fra observasjonene er at introduksjon av ny teknologi som regel tok lenger tid enn antatt. Individuelle tilpasninger måtte repeteres og korrigeres i flere uker etter den første gjennomgangen. I intervjuene var representanter for casebedriftene tydelige på at i et bedriftsøkonomisk perspektiv må tid og ressurser benyttes på introduksjon av teknologi veies opp mot andre oppgaver. Casebedriftene så seg nødt til å redusere arbeidet med introduksjon av kompenserende teknologi for å tilfredsstillende måltallene til Nav Tiltak. Grunnen til denne endringen var at «ekstratiltaket» ble for ressurskrevende.

I ett tilfelle ble disse motsetningene og utfordringene også eksplisitt gjort til gjenstand for forhandling. For å bedre rammebetingelsene for introduksjon av teknologi for sine deltakere gjorde casebedriftene et forsøk på å inngå en avtale med Nav Arbeidslivssenter om et spesifikt opplegg for introduksjon av og opplæring i kompenserende teknologi gjennom ordningen «Tilretteleggingstilskudd til inkluderende arbeidslivsbedrifter» (IA). Begge casebedriftene er IA-bedrifter, men fordi deltakerne ikke er ansatt i bedriften, men deltar i et arbeidsrehabiliteringsopplegg, ble casebedriftenes søknad om midler til introduksjon og opplæring i bruk av kompenserende teknologi avslått. Introduksjon av kompenserende teknologi måtte skje innenfor rammen av APS.

I både velferdspolitikken og i arbeidsmarkedstiltakenes scenarioer for introduksjon av kompenserende teknologi var det tydelig hvilke verdier man skulle strekke seg etter. Med verdiene inkludering og medborgerskap indikerte velferdsstaten en ambisjon om at personer med nedsatt funksjonsevne både kan og bør delta i arbeidslivet. Den atføringsfaglige praksisen med introduksjon av kompenserende teknologi ble presentert som en del av de kompensatoriske strategiene deltakerne med kognitive vansker skulle ha med seg ut i arbeidslivet.

Forvaltningen, her representert ved bestiller og oppdragsgiver Nav Tiltak, hadde imidlertid ikke et insentivsystem som understøttet disse scenarioene. Introduksjon av kompenserende teknologi som en del av tilretteleggingen for deltakerne var heller ikke nevnt på andre måter i avtalen mellom Nav Tiltak og casebedriftene. Det som sto i sentrum og hadde mest verdi for bestiller og oppdragsgiver, var andelen deltakere som var kommet ut i inntektsgivende arbeid. Den utvidede atføringsfaglige satsingen på å utvikle deltakerens yrkesmessige potensial ble dermed også tonet ned og snevret inn. Hvilken type arbeid deltakeren fikk og hvor lenge han eller hun lyktes i å stå i jobben, risikerte å bli et underordnet hensyn. Den arbeidsrettede rehabiliteringspraksisen fikk sterkere preg av en aktiviseringsstrategi (activation strategy, Hal, Meershoek, Nijhuis & Horstman, 2012) der gjennomstrømning av deltakere i de arbeidsrettene rehabiliteringstiltakene ble viktigst.

Man kan hevde at forvaltningens scenario og verdier ikke står i noe nødvendig motsetningsforhold til scenarioet knyttet til kompenserende teknologi for inklusjon i arbeidslivet, men at dette bare handler om å utvide insentivsystemet og knytte måltallene og rapporteringen også til kompenserende teknologi. Det kan også hevdes at mål- og resultatstyring i seg selv er verdinøytralt og at målene og verdiene kommer fra politikken og bare oversettes

teknisk til resultatmål. Argumentet her er imidlertid at man da overser det verdimesseige valget som ligger i formuleringen og avgrensningen av resultatmålene, og at dette også kan tolkes som uttrykk for et eget scenario og et sett av verdier som bidrar til å forme den arbeidsrettede rehabiliteringen. Styringen gjennom resultatkrav gikk lenger enn bare å føre til en nedprioritering av det som ikke var eksplisitt omfattet av måltall og rapportering, nemlig kompenserende teknologi. Kortsiktig formidling til inntektsgivende arbeid ble viktigere enn langsiktig investering i utvikling av yrkesmessig potensial.

Avslutning

Beskrivelser av praksiser er situerte, begrenset av tid og sted, personer og rammer. Førsteforfatteren og den som har gjennomført feltarbeidet, har de siste 15 årene arbeidet med utviklingsarbeid på hjelpemiddelområdet i Norden, der introduksjon av kompenserende teknologi for arbeidssøkende unge mellom 15 og 30 år er sentralt. Beskrivelsene fra feltarbeidet er farget av bakgrunnen til den som observerer, og dette kan ha dreid oppmerksomheten mer mot å observere individuell tilpasning av teknologi på bekostning av den kollektive opplæringen i bruk av IT-verktøy. En annen metodisk svakhet er at dette feltarbeidet ble gjennomført av bare én forsker, noe som medførte at aktivitetene kunne observeres bare én om gangen. Slike skjevheter i innsamlingen av datamaterialet er forsøkt rettet opp ved løpende diskusjoner i forskergruppen om feltnotater og transkripsjon, og ved at casebedriftene har deltatt i utformingen av beskrivelsene av egne praksiser. For å validere datamaterialet har observasjonsnotater, transkriberte intervjuer og utkast til denne artikkelen blitt framlagt og diskutert med de ansatte og ledelsen i casebedriftene.

Studien viser at forvaltningen, i rollen som bestiller og oppdragsgiver, gjør sine verdier og scenarioer gjeldende i form av resultatkrav og insentivordninger, noe som kan hemme introduksjon av kompenserende teknologi. En mulig konsekvens for den enkelte arbeidssøker og for samfunnsøkonomien er at arbeidssøkere med kognitive utfordringer ikke kommer ut i stabilt eller varig arbeid. For de deltakerne som kunne profitert på å benytte kompenserende teknologi, kan manglende introduksjon og fravær av mestringsstrategier med teknologi bety at de ikke klarer å stå i arbeid som de ellers er faglig kvalifisert til. Dette kan føre til at de taper på arbeidsmarkedet og fortsetter å ha en løsere tilknytning til arbeidslivet, for eksempel med hyppig bytte av arbeidsplass. En slik tilknytning til arbeidslivet kan være en ekstra belastning for mennesker med kognitive utfordringer, blant annet ved at de stadig må forholde seg til nye sosiale relasjoner og ny tilrettelegging av arbeidsplassen. Kortere og midlertidige arbeidsforhold vil medføre at kompenserende teknologiske løsninger ikke blir tilstrekkelig implementert og tilpasset til deres arbeidssituasjon.

Ved å belyse den hemmende innflytelsen dagens forvaltningspraksis og forvaltningsverdier kan ha på introduksjon av teknologi, utfyller funnene fra denne studien den eksisterende kunnskapsstatusen på området komplementerende teknologi. Tidligere forskning har pekt på at det er aspekter ved selve teknologien som fremmer introduksjon av kompenserende teknologi: at teknologien er brukervennlig, universelt utformet og benyttes tilgjengelig programvare. Disse aspektene finner vi også i denne studien, men de

er mindre betydningsfulle i forhandlingene om hvorvidt og hvordan teknologi introduseres.

Denne studien støtter og kompletterer tidligere forskning som viser at kompenserende strategier med teknologi kan være et virkemiddel for mennesker med kognitive utfordringer, og dermed kan bidra til at de kan mestre mer givende, krevende og kompliserte arbeidsoppgaver. For mange med kognitive vansker er det ikke selve arbeidet som er krevende, men alle de små og store tingene som man må mestre for å være i et arbeidsforhold. Ved å benytte kompenserende teknologi kan mennesker med kognitive vansker i mange tilfeller mestre disse utfordringene, og kunne ansettes i jobber som er nærmere arbeidssøkerens interesser, kompetanse og evnenivå. Denne studien viser også at mulighetene for arbeidsrettet rehabilitering påvirkes av hvordan et ulikt styrkeforhold mellom ulike aktøres verdisett spiller inn og påvirker hvordan teknologien kan være en støtte.

På det flerfaglige praksisfeltet som introduksjon av kompenserende teknologi i arbeidsrettet rehabilitering er, vil det være ønskelig med videre kunnskapsutvikling på hvordan introduksjon av teknologi kan gjøres med effektivt, hvilke kompetanser og organisering som er nødvendig og hvordan tilrettelegge disse introduksjonene for arbeidssøkere med kognitive utfordringer. Fagfeltet er egnet for å kombinere utviklingsarbeid og praksisforskningsprosjekter.⁶

LITTERATUR

- Adamou, M., Arif, M., Asherson, P., Aw, T.C., Bolea B., Coghill, D., Guðjónsson, G., Halmøy, A., Hodgkins, P., Müller, U., Pitts, M., Trakoli, A., Williams, N. & Young, S. (2013). Occupational issues of adults with ADHD. *UNSW BMC Psychiatry*, 13:59. DOI: <https://doi.org/10.1186/1471-244X-13-59>.
- Alvesson, M. & Sköldberg, K. (1994). *Tolkning och reflektion: vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Arbidsdepartementet (2010). *Aktiv deltakelse, likeverd og inkludering. Et helhetlig hjelpemiddeltilbud*. NOU Norges offentlige utredninger 2010:5.
- Arbidsdepartementet (2011). *Jobbstrategi for personer med nedsatt funksjonsevne*. Vedlegg til Prop. 1 S (2011–2012). Statsbudsjettet 2012.
- Arbidsdepartementet (2012). *Arbidsrettede tiltak*. NOU Norges offentlige utredninger 2012: 6.
- Arbids- og inkluderingsdepartementet (2006). *Arbeid, velferd og inkludering*. St.meld. nr. 9 (2006–2007).
- Busch, T., Johnsen, E. & Vanebo, J.O. (2009). *Økonomistyring i det offentlige*. 4. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bureau of Labor Statistics (2011). *Persons with disability: Labor force characteristics – 2011*. USDL-12-1125. United States Department of Labor.

6. Vi vil takke deltakere, veiledere og ledelsen ved casebedriftene som har latt oss følge deres virksomhet i dette langvarige feltarbeidet, og som tålmodig har diskutert feltnotater, transkripsjoner av observasjoner og samtaler samt utkast til fortolkninger med oss.
Vi har ingen forbindelser eller interesser i casebedriftene. Førsteforfatter er ansatt i Nav Hjelpemiddel og Tilrettelegging.

- Charmaz, K. (2008). Grounded theory. I J.A. Smith (red.), *Qualitative Psychology. A Practical Guide to Research Methods* (2. utg. s. 81–110). London: Sage Publications.
- Chen, J.L., Sung, C. & Pi, S. (2015). Vocational rehabilitation service patterns and outcomes for individuals with autism of different ages. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 45(9), 3015–29. DOI: [10.1007/s10803-015-2465-y](https://doi.org/10.1007/s10803-015-2465-y).
- Callon, M. (1986). Some elements of sociology of translation: Domestication of the scallops and the fishermen of Saint Briec Bay (196–233). I J. Law (red.) *Power, action and belief: a new sociology of knowledge?* London: Routledge & Kegan Paul.
- Callon, M. (1987). Society in the making: The study of technology as tool for sociological analysis. I W. Bijker, T. Hughes & T. Pinch (red.), *The social construction of technological systems* (s. 83–103). Cambridge, MA: MIT Press.
- De Jonge, D., Scherer, M.J. & Rodger, S. (2007). *Assistive technology in the workplace*. St. Louis, Mo.: Mosby Elsevier.
- Fangen, K. (2010). *Deltagende observasjon* (2. utg.), Bergen: Fagbokforlaget.
- Gentry, T., Kriner, R., Sima, A., McDonough, J. & Wehman, P. (2015) Reducing the need for personal supports among workers with autism using an iPod Touch as an assistive technology: delayed randomized control trial. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 45(3), 669–84. DOI: [10.1007/s10803-014-2221-8](https://doi.org/10.1007/s10803-014-2221-8).
- Gherardi, S. (2009) Knowing and learning in practice-based studies: an introduction, *The Learning Organization*, 16(5), 352–59, DOI: <https://doi.org/10.1108/09696470910974144>.
- Glaser, B.G. & Strauss, A.L. (1967). *The discovery of grounded theory: strategies for qualitative research*. Chicago New York: Aldine.
- Grimen, H. & Molander, A. (2008). Profesjon og skjønn. I H. Grimen & A. Molander (red.) *Profesjonsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hal, L.B.E. van, Meershoek, A., Nijhuis, F. & Horstman, K. (2012) The ‘empowered client’ in vocational rehabilitation: The excluding impact of inclusive strategies. *Health care analysis*, 20(3), 213–30. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10728-011-0182-z>.
- Hallberg, P. (2009). *The mobile phone as aids for adults with ADHD*: Linköping University.
- Hansen, I.L.S. (2009). IKT – et underutnyttet potensial i strategien for et inkluderende arbeidsliv? I J. Tøssebro (red.) *Funksjonshemming – politikk, hverdagsliv og arbeidsliv*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Hardy, M.A. & Bryman, A. (2009). *Handbook of data analysis*. London: SAGE.
- Harmon, E.M.M. (2013). Stories of the smartphone in everyday discourse: conflict, tension & instability paper. Presentert på: chi '13 chi conference on human factors in computing systems. Paris, France.
- Haugli, L., Maeland, S. & Magnussen, L.H. (2011). What facilitates return to work? Patients experiences 3 years after occupational rehabilitation. *Journal of Occupational Rehabilitation*, 21(4), 573–81. DOI: [10.1007/s10926-011-9304-6](https://doi.org/10.1007/s10926-011-9304-6).
- Hess, D. (2001). Ethnography and the development of science and technology studies. I P. Atkinson, A. Coffey, S. Delamont, J. Lofland & L. Lofland, *Handbook of ethnography* (s. 234–45). SAGE Publications Ltd. DOI: [10.4135/9781848608337](https://doi.org/10.4135/9781848608337).
- Higgs, J., Barnett, R., Billett, S., Hutchings, M. & Trede, F. (2012). *Practice-based education: Perspectives and strategies*. Rotterdam: Sense Publishers.
- Kemmis, S. (2009). Understanding professional practice: a synoptic framework. I B. Green (red.) *Understanding and researching professional practice*. Rotterdam: Sense Publishers.

- Kemmis, S. (2011). What is Professional Practice? I C. Kanes (red.), *Developing professional practice*. New York: Springer.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Lid, M.I. (2017). Forestillinger om medborgerskap i lys av kjønn og funksjonsevne. *Tidsskrift for kjønnsforskning*, 2017(03), 187–202.
- Lynch, M. (2001). Ethnomethodology and the logic of practice. I T.R. Schatzki, K. Knorr-Cetina & E. von Savigny (red.), *The Practice Turn in Contemporary Theory*. pp. 131–148. London and New York: Routledge.
- MacIntyre, A.C. (2013). *After virtue: a study in moral theory*. London/New York: Bloomsbury.
- Manneråk, S. (2001). *Fra bruker til borger: en strategi for nedbygging av funksjonshemmende barrierer: utredning fra et utvalg oppnevnt ved kongelig resolusjon 21. april 1999: avgitt til Sosial- og helsedepartementet 29. juni 2001*. (NOU 2001:22). Oslo: Statens forvaltningstjeneste, Informasjonsforvaltning.
- McDonough, J.T & Revell, G. (2010). Accessing employment supports in the adult system for transitioning youth with autism spectrum disorders. *Journal of Vocational Rehabilitation* 32(2), 89–100. DOI: 10.3233/JVR-2010-0498.
- Michelsen, G., Slettebø, T. & Moser, I.B. (2017). Introduction of Cognitive Support Technologies (CST) for job seekers. *Journal on Technology & Persons with Disabilities*, 5, 94–106.
- Miles, M.B. & Huberman, A.M. (1994). *Qualitative data analysis: an expanded sourcebook*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Mol, A. (2002). *The body multiple: ontology in medical practice*. Durham: Duke University Press.
- Moser, I.B. & Michelsen, G. (2015). Velferdsteknologi i sosialt arbeid – muligheter og utfordringer. I B. Berg, I.T. Ellingsen, L.C. Kleppe, I. Levin (red.), *Sosialt arbeid. En grunnbok* (s. 273–83), Oslo: Universitetsforlaget.
- Nav (2016). *Kravspesifikasjon for tiltak i skjermet virksomhet*. Hentet fra https://www.nav.no/_attachment/87667?download/x3dtrue 01.06.2015.
- Nicolini, D., Mengis, J. & Swan, J. (2012). Understanding the role of objects in cross-disciplinary collaboration. *Organization Science* 23(3), 612–629.
- Nicolini, D. (2013). *Practice theory, work and organization: an introduction*, Oxford University Press.
- Pattison, S. (2007). *The challenge of practical theology: selected essays*. London: Jessica Kingsley Publ.
- Pollner, M. & R.M. Emerson (2005). Ethnomethodology and ethnography. I Atkinson, P., Coffey, A., Delamot, S., Lofland, J. & Lofland, L. (red.) *Handbook of Ethnography*, London: Sage Publications, 118–35.
- Schatzki, T. (2012). A primer on practices. Theory and research. I J. Higgs, R. Barnett, S. Billett, M. Hutchings & F. Trede (red.) *Practice-Based Education: Perspectives and Strategies*. Rotterdam: Sense Publishers.
- Schatzki, T.R., Knorr-Cetina, K. & Savigny, E. von (2001). *The practice turn in contemporary theory*. London: Routledge.
- Scherer, M.J., Hart, T., Kirsch, N. & Schulthesis, M. (2005). Assistive technologies for cognitive disabilities. *Critical Reviews™ in Physical and Rehabilitation Medicine*, 17(3), 195–215.
- Slettebø, T. (2008). *Foreldres medbestemmelse i barnevernet: en studie av foreldres erfaringer med individuell og kollektiv medvirkning*. Trondheim: NTNU.

- Smith, D.L., Atmatzidis, K., Capogreco, M., Lloyd-Randolfi, D. & Seman, V. (2017). Evidence-based interventions for increasing work participation for persons with various disabilities. *OTJR: Occupation, Participation and Health*, 37(2_suppl), 3S–13S. DOI: <https://doi.org/10.1177/1539449216681276>.
- Standing, G. (2014). *Prekariatet* (The Precariat, overs. av R. Salomonsen) Oslo: Res publica.
- Steindal, K. (2010). *Arbeidstakere med Asperger syndrom. Metodeutvikling og kompetanseheving i Nav*. Et samarbeidsprosjekt mellom Nav og Nasjonal kompetanseenhet for autisme. Sluttrapport: Nasjonal kompetanseenhet for autisme, Oslo Universitetssykehus.
- Steindal, K., Fossum, B., Olausen, H.U. & Bergersen, B. (2011). *Arbeidssøkere med Asperger syndrom: veiledningshefte for arbeidssøkers støttespillere i Nav: en veileder for saksbehandlere*. Oslo: Arbeids- og velferdsdirektoratet og Nasjonal kompetanseenhet for autisme, Rikshospitalet.
- Taylor, J.L. & Seltzer, M.M. (2011). Employment and post-secondary educational activities for young adults with autism spectrum disorders during the transition to adulthood. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 41(5), 566–74. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10803-010-1070-3>.
- Tjora, A.H. (2012). *Kvalitative forskningsmetoder i praksis* (2. utg.). Oslo: Gyldendal akademisk.
- Yin, R.K. (2014). *Case study research. Design and methods* (5. utg.). Los Angeles, California: SAGE.